

**Стосунки українського та донського козацтва у
контексті козацько-польських протиріч (XVI –
перша половина XVII ст.)**

Стихійний у своїй основі рух українських козаків на Дон, що розпочався ще на початку XVI ст., у кінцевому наслідку дієво спричинився до зародження донського козацтва (переконавання про наявність на Дону своїх зимівників вже за часів Предслава Лянцкоронського міцно закорінилось в історичній пам'яті українського козацтва). Ставши потужним складником етнічного ества донського козацтва, український струмінь багато в чому визначив етносоціальне обличчя та менталітет останнього, а також поставу донців перед навколишніми спільнотами та характер відносин з Москвою (служіння “великому государю” у поєднанні з опором найменшим спробам обмежити суверенітет донської вольниці і різким протиставленням себе, донців, етнічним росіянам). Виникнення ж козацького пасу між Дніпром та Доном завершило формування своєрідної буферної зони, з одного боку, між Москвою та Польсько-Литовською державою і Туреччиною та Кримом, з іншого, що мало винятковий вплив на історію міжнародних взаємин у Східній Європі. В умовах тісного переплетіння інтересів тутешніх держав утворення вісі Дніпро-Дон суттєво зачіпало інтереси кожної з них, зміцнюючи водночас позиції обох козацьких організацій. Відповідно одним з напрямів посиленого впливу українсько-донських взаємин як самостійного фактору стали польсько-козацькі стосунки.

Докладаючи у першій половині XVII ст. неабияких зусиль до покозачення донських теренів, українське козацтво, з огляду на його тодішній організаційний стан і ступінь свого самоусвідомлення, не могло передбачити геополітичні наслідки своїх кроків. Але стихійний рух на Дон відповідав глибинним козацьким інтересам.

Досить швидко українське козацтво розпочинає використовувати донський чинник не тільки для посилення своєї потуги на міжнародній арені (головно у ділянці протиборства з турками і татарами), а й у відносинах з польськими урядовими колами. Наявність стратегічного союзника в особі донських козаків, сусідство Дону, анклавність його території та її віддаленість відносно Московської держави і недосяжність для Польщі у поєднанні з відсутністю принципових розбіжностей між українським та донським козацтвом, домінуюча роль першого у взамовідносинах (особливо в організації спільних морських і сухопутних походів), обопільна солідарність на ґрунті захисту козацьких вольностей – все це відкривало перед українськими козаками, як, зрештою, і перед донськими, широкі перспективи для військово-політичних маневрів.

Строго кажучи, донці були у тодішній ситуації єдиною силою, яка теоретично могла надати реальну збройну допомогу проти третьої сторони без висування обтяжливих умов. Водночас терени Дону могли б слугувати у критичні моменти прихистком для виписників. Так само, як можливість виходу у море Доном паралізовувала будь-які спроби Варшави протидіяти морським експедиціям запорожців, Дон, як місце укриття від польських репресій і як джерело моральної і військової підтримки, суттєво підкреслював би позиції українського козацтва та його стратегічного напряму діяльності.

Спроби задіяти донський фактор в окресленому контексті українське козацтво започатковує вже у середині 70-х рр. XVI ст. Відомий хроніст И.Бельський чітко, на що першим звернув увагу О.Гермайзе, говорить про намір частини козаків відійти на Дон, у зв'язку з тим, що "їх Стефан – король хотів остаточно вигубити", але той "звідси ще більшу небезпеку бачив і зрозумівши подібне дав спокій"[1]. Детальніші звістки стосовно цієї колізії у відомих на сьогодні джерелах відсутні. Але характер тогочасних українсько-донських взаємин і

комплікація обставин напередодні Баторієвої реформи дають усі підстави припускати вірогідність подібних заяв з козацького боку, як і побоювання короля організації спільних козацьких бойових дій проти турок і татар, а також, можливо, й появи частини українських козаків разом з донськими у таборі Івана IV на театрі військових дій. Донський чинник, отже, міг певною мірою враховуватись С.Баторієм при ухвалі рішення про поновне запровадження козацького реєстру.

Однак концептуальне усвідомлення ймовірних напрямів використання стосунків з Доном для підкріплення своєї постави проти Польщі прийде до козацької верхівки значно пізніше. Показовим у цьому сенсі є хоча б те, що ні К.Косинський, ні С.Наливайко не звернули на донський фактор ніякої уваги. Тільки за П.Сагайдачного козацька думка доходить до розуміння переваг, які надавало його різновекторне використання. І з середини 10-х рр. XVII ст. майже кожне поважне загострення польсько-козацьких відносин супроводжувалось виразними зусиллями запорожців у даному напрямі.

27 квітня 1615 р. російським посланцям С.Протас'єву та М.Данилову, які, повертаючись із Туреччини, саме перебували на Дону, стало відомо від вихідців з України про те, що “запорожские черкасы х королю присылали о том, чтоб их оборонил от желнер... а толко их от них не оборонит, і они з Днепра пойдут жити на Дон”[2]. Подібна заява робилась запорожцями вперше. Мета її полягала у тому, щоб заафішувати перед польським сеймом, котрий мірився затвердити ухвали Житомирської комісії, свої наміри розіграти донську карту.

Підтекст козацького листа і всю небезпеку для корони інтенсифікації міжкозацьких стосунків добре розуміли у Варшаві. Зокрема, коронний гетьман С.Жолкевський, наголошуючи у листі до румелійського паші (1615) на необхідності інтегрального підходу до проблеми козацької сваволі, за основний аргумент вважав той, що у іншому

випадку козаки просто відійдуть на Дон, що зведе нанівець будь-які запобіжні заходи Польщі. Втім у Варшаві не брали у розрахунок можливість надання донцями відкритої збройної допомоги запорожцям. Тривогу викликали тільки активні міграційні процеси між Доном та Січчю, котрі дійсно підсумовували шеляг причин, що унеможливлювали “погамування сваволі”. Але розірвати українсько-донські контакти знову ж таки було несила. Тому на жодній з трьох комісій (Житомирській, Роставицькій, Вільшанській) донське питання не порушувалось.

Власне і українські козаки поки-що не давали приводу для побоювань, що донці втягуватимуться у польсько-козацькі стосунки. Зважаючи на гнучкість політики П.Сагайдачного, спрямованої на недопущення згубного для козацтва військового конфлікту з Польщею, запобігання збройної підтримки з Дону ще не було актуальним. Однак рішуче загострення ситуації по Хотинській війні досить швидко викликало у цьому потребу.

Вже навесні 1622 р. різко активізується відтік запорожців на Дон. Одна за одною з’являються тут козацькі ватаги з України. Це деякою мірою розряджало напругу, яка набрала такого вибухонебезпечного характеру, що восени представник поміркованого крила козацької старшини гетьман Оліфер Голуб або був тимчасово позбавлений булави, або ж під тиском войовничих налаштованих мас вимушено сам пішов на радикальні заходи. До такого висновку підштовхує той факт, що козацький гетьман “послал к королю с тем... бутто им (козакам. —В.Б.) де с королем битца до смерти”[3]. Водночас вперше в історії українського козацтва його провід звернув увагу на Дон як на джерело військової допомоги: “... и в Запороги, и на Дон гетман послал листы к запороским черкасом, чтоб из Запорог и из Дону черкасы шли к нему, гетману, в сход битца с ляхами”[4]. Подальші кроки засвідчують невинність козацьких намірів. Навесні 1624 р. “черкасы приговорили всем быть из Запороги из Дону за

свою крест'янську веру стоять с полськими людьми”[5]. Влітку 1625 р., тобто напередодні повстання, до Москви дійшли чутки, що “запорожские черкасы в литовских городках накликали себе в прибавку вольных людей в казаки и дватцат тысяч[*] з Дону государевых казаков себе на помощь призвали”[6]. Отже, українське козацтво переконливо розраховувало на донців та “донских запорожців”.

Проте досягти вдалось тільки часткового успіху. Під кінець літа усі запорожці, що перебували на Дону, вирушили в Україну. Реакція ж Війська Донського була невтішною. Воно залишилось глухим до закликів, і серед повстанців його представників, принаймі більш-менш чисельної групи, не фіксується. І цей тривожний для українського козацтва факт, що віддзеркалював нехіть донців, і насамперед їх керівництва, до втручання у польсько-козацькі стосунки, повторюватиметься під час усіх майбутніх повстань за винятком виступу 1638 р. і у кінцевому рахунку виллється у цілковите несприйняття Військом Донським ідей Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Козацька солідарність не сприймалась Доном як самодостатня підвалина для втручання у збройні конфлікти запорожців з урядовими військами.

Тому й не помітно особливого занепокоєння з боку Польщі. У Декларації, поданій козакам напередодні Куруківського погрому, справа обмежилась заборонаю на здійснення з донських теренів виправ на море. Але до кінцевого тексту посткуруківської ухвали вказаний пункт не ввійшов. Так само донський чинник повністю обійдено увагою в усіх наступних рішеннях щодо козацтва. Варшава, таким чином, щоразу демонструвала переконання у принциповій байдужості Війська Донського до козацьких повстань в Україні, своє усвідомлення безнадійності намірів запорожців і водночас тверезе розуміння марності сподівань на припинення морських походів. Зрештою, в умовах, коли виглядало безперспективним унеможливлення походів навіть

з України, те, що більшість спільних виправ здійснювалась з теренів Дону, безумовно, полегшувало Польщі дипломатичне залагодження перед Туреччиною та Кримом створених козаками проблем. І Варшава час від часу користалася з цього, намагаючись перекласти вину то на донців, то на Москву.

Українським козакам лишалося задовольнитись підтримкою своїх одноплемінників, котрі напередодні повстань опинялись на Дону, рівночасно донців, яких повстання заставало на Січі, а також тих небагатьох донських козаків, що з власної волі, але не з санкції правління Війська Донського, вирушали разом із запорозькими групами в Україну. Традиційно терени Дону продовжували слугувати прихистком для випищиків.

По Куруківській катастрофі, коли поза реєстром виявилось понад 30 тис. козаків, частина з них попрямувала на Дон. Зокрема, про намір випищиків тимчасово перебратись туди посвідчував О.Ахія. Про прихід наприкінці 1625 р. 500 запорожців констатували астраханські воєводи, а в іншій своїй відписці наголошували на тому, що запорожці, які вибрались навесні на море, “на Дону зимовали многие люди”[7]. Від подальшої і масової міграції утримали козаків, напевно, повільне укладання М.Дорошенком реєстру та припинення Польщею каральних заходів через посилення загрози татарських набігів.

Під час наступного повстання козаки теж планували у разі поразки відійти на Дон. Вочевидь на осінь 1630 р. прийшло їх туди настільки багато, що навіть за умови очікування донцями наступу царських військ лунали голоси не кликати на допомогу запорожців, бо “и так де запорожских казаков у них много, и толко де их призват, и им де лише запорожским казаком и Дону поступитца”[8]. Деякий час перебував на Дону і Тарас Трясило[9]. Чи намагався він перед повстанням заручитись підтримкою донців, невідомо. Але, судячи з ретельнішої організації повстання, ніж це було у 1625 р., можна припускати прагнення таки використати донський

фактор.

Натомість невелика група донських козаків без відома правління Війська Донського брала участь у штурмі Кодака.

Прийшла вона на Січ з моря разом з загоном Івана Сулими, куди гетьман, як відомо, вирушив навесні з Дону, очолюючи

разом з донським козаком Олексієм Ломом спільний і до того ж

скоординований з Запорожжям морський похід. Взагалі зв'язки

І.Сулими з Доном були щонайтісніші. У 1621 р. він разом з іншими запорожцями Шилом та Яцьком зоорганізував морську виправу, у 1634 р. двічі прагнув оволодіти Азовом. Без сумніву, тут відточувалась майстерність талановитого полководця, котра так яскраво проявилась під Кодаком.

Восени 1635 р. вихід запорожців на Дон набрав масового характеру. Спостерігачі завважували, що “безпрестани де на Дон черкасы идут станицами”[10].

Подальше наростання напруги у польсько-козацьких стосунках спричинило чергові хвилі тимчасової міграції. Ще до повстання 1637 – 1638 рр. на Дону перебувало понад 3 тис. запорожців, які взяли активну участь у знаменитій облозі Азова 1637 р. Свідчень про їх повернення в Україну і долучення до повстанців немає. Хоча Павлюк і запобігав підтримці з Дону, про що повідомляли на допитах полонені козаки Смоляха і Ганжа. Більше того у розпал повстання на Дону з'явилося, як засвідчують джерела, ще 700 запорожців. Після ж битви під Кумейками сюди прийшло кілька козацьких загонів, внаслідок чого на початку 1638 р. тільки в Азові налічувалось 5 тис. українських козаків, а у березні вже 10 тис.

Під час другого етапу повстання ситуація зазнала якісних змін. Яцько Острянин зумів таки здобути збройну підтримку з донських теренів. Частина “донських запорожців” вже у березні з'явилися на Січі і ввійшла до складу

шістнадцятитисячного загону, котрий вирушив на волость. Інша група вийшла з Дону наприкінці травня. На Дону залишилось всього 200 запорожців. До повстанців також мали приєднатись 500 донських козаків, які перебували у загоні Путивльця і Ріпки, що з'явився на театрі військових дій після невдало здійсненої козаками облоги Лубен. Але М.Потоцькому вдалось оточити загін і у жорстокому бою завдати поразки. Найправдоподібніше прихід донців став виявом того емоційного піднесення, що панувало на Дону після оволодіння Азовом.

Інша характерна особливість подій 1638 р. полягала у тому, що не подибуємо масового відливу запорожців на Дон після поразки. Як відомо, більшість мігрантів вирушила на територію майбутньої Слобожанщини. У Війську Донському опинились тільки дрібні групи вихідців.

Посутність впливу українсько-донських стосунків особливо зросте на початкових етапах Визвольної війни українського народу середини XVII ст. І якраз тоді найвипукліше окреслиться несумістність підходу Війська Донського сподіванкам запорозького козацтва. Поки що ж наслідки відмови донців від надання дієвої допомоги згладжувались тим, що повстання не ставали справою усього українського козацтва, ні тим паче загальнонаціональним явищем з гучним зовнішнім відгомонам. А вільне переміщення запорожців на Дон і з Дону відігравало важливу роль то послаблювача напруги, то посилювача мілітарної потуги повстанців.

1. Kronica Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т.ІІІ.
— S.1360 — 1361.

2. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА).
Ф.89. — 1613. № 1. — С.220.

3. РДАДА. — Ф.210. — Приказний стіл. - Стб.3. —
Арк.134.

4. Там же.

5. Там же. — Арк. 162.

* Цифра фантастична; у 1625 р. джерела фіксували наявність на Дону не більше 5000 козаків (История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. — Ростов-на-Дону, 1973. — С.119).

6. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — С.86.

7. РДАДА. — Ф.127. — 1626 № 1. — Арк.334;

Воссоединение Украины с Россией. — С.74 — 75; Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т.1. — С.230.

8. РДАДА. — Ф.89. — 1630 № 5. — Арк.111.

9. Гуслистый К.Г. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг.;

Воссоединение Украины с Россией. Т.3. — М., 1954. — С.122.

10. РДАДА. — Ф.210. — Білгородський стіл. — Стб.64. — Арк.46.